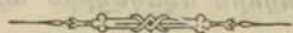

մանակ կարող է յետ ստանալ, իսկ իր մահուանից յետոյ պէտք է բացուի ի ներկայութեան Կ. Պոլսոյ Աղդ. քաղաքական ժողովոյ, և գործադրուի ըստ կտակի տրամադրութեան: Այս առթիւ «Փոլնջը» գրում է. «Ի Մարսիլիա վախճանեալ Կիւմիւշեան Յովհ. էֆ. կտակն որ անցեալ շաբթու անյայտ կը համարուէր և կամ դուզնաքեայ ինչ, այս չորեքշաբթի (16 հոկտ.) յայտնուեցաւ իր բարեսիրական համբաւին արժանի վիճակին մէջ: 10,000 լիրայ կտակեր է զանազան հաստատութեանց համար, պայմանաւ որ այս գումարին կիսով Միւլք կալուածներ գնուին, իսկ միւս կէսը շահագործուելով 100-ին 40 ր. յատկանայ Կեսարիոյ Կիւմիւշեան (իւր հիմնած վարժարանի), 10-ը ս. Էջմիւածնի Մայր Աթոռոյ, 10-ը Երուսաղէմի, 5-ը ս. Փրկչի հիւանդանոցի, 15-ը աղքատ տղոց համար դպրոցական գրքերու տպագրութեան, և 20-ը տարուէ տարի բարգուի դրամագլխոյն վերայ: Այս կտակին Միւթէվէլլի (ինամակալ կտակահատար) կարգուած է ժամանակին Պատրիարքը: Կտակագրին ընթերցմանէն ետքը Սրբազան Պատրիարք մաղթանքներ արտասաներ է հանգուցելոյն հոգւոյն համար, և բոլոր ներկայ եղողները յոտնկայս մեծարեւր են անոր յիւրատակը:»

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏԻ ԱՌԱՊԱՐԻ ԿԱՄ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ.

Ա.

Խանգարած եկեղեցին

Ս. Էջմիածնից չորս վերս հեռաւորութեամբ դէպի արեւելք, Երևան տանող պողոտայից քառորդ վերստաչափ դէպ հարաւ, բարձրաւանդակների վերայ տեսնուում են ընդարձակ աւերակների կրազանգ բեկորներ՝ գետնի մակերևոյթից երկու սաժենաչափ բարձրութեամբ: Դրանք Վաղարշապատի Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակներն են, որոնք վաղ շատ վաղ ժամանակներից տեղական ժողովրդին յայտնի են միայն Խանգարած կամ Հանգարած եկեղեցի անունով:

Խանգարած եկեղեցին Փրկչի 1000 թուականին ար-

դէն խանդարուած՝ անուշադիր չէ մնացել հասերներէց, որոնք, հիացած կրողանդ վիթխարի բեկորների վերայ, հեռանում էին կրկնելով մեր պատմիչների բացականչութիւնները—արդարեւ «զարմացուցիչ տեսողաց, մեծաշէն եկեղեցի, բազմապայծառ փարախ բանաւոր հօտից»: Երբեմն էլ, ամառուայ շրջից ու խորշակից տանջուած գեղջուկ անցորդն ու տուարածը հրապուրուել են դէպի Խանդարած եկեղեցու բեկորները՝ նրանց հովանու տակ հանգստանալու: Պատահում էր, որ վաղարշապատցիք կամ Ս. Էջմիածնի միաբանները իրանց բարեկամին դէպի հեռաւոր օտարութիւն ճանապարհէն իսկ՝ Խանդարած եկեղեցու դերբուկների տակ վերջին հրաժեշտի ողջոյններն էին տալիս ու առնում: Բուն ժողովուրդը, որ ընդհանրապէս յարգում է եկեղեցիների աւերակները որպէս նուիրական սրբավայրեր և ուխտատեղիք, հակառակ այդ ընդհանրացած սովորութեան՝ անտարբեր է եղել միշտ դէպի Խանդարած եկեղեցին և ոչ մի բարեպաշտական ձգտումն չէ տածել դէպի այն: Այնտեղ չէր վառուում մօմ ու ճրագ, չէր ծխում խունիկ ու կնդրուկ, չէր թողնում քարերի ծերպերում կամ մացառների վերայ հանդերձից ծուէնների, որոնցով ընդհանրապէս զարդարուած են լինում խաչքարերն ու աւերակ եկեղեցիների մօտ եղած մատուռները:

Մինչ Խանդարած կամ Զուարթնոց եկեղեցին ժողովրդից այսպիսի անուշադրութեան էր մատնուած՝ Ս. Էջմիածնից դէպի հարաւ արեւմուտք, վերստաչափ հեռաւորութեամբ, արաբի մէջ մի ժայռ քար, որի վերայ խաչերի անարուեստ քանդակներ կան, բաւական ուխտաւորներ է գրաւում: Այդ քարը կոչւում է Զամ-չրագ, և այցելուն այնտեղ տեսնում է եւ ճրագ եւ մօմի եւ խնկի մնացորդներ: Խաչի նշաններ կրող այս սև անտաշ քարը ժողովրդից յարգւում է որպէս ուխտատեղի, իսկ մի հոյակապ եկեղեցու վիթխարի աւերակների մնացորդ բեկորները առանց ուշադրութեան էին մնում: Մինչև անգամ զրոյցը, թէ Խանդարած եկեղեցու սների տակ ամփոփուած են Ս. Լուսաւորչի մասունքները, արձագանք չէ գտել ժողովրդի մէջ և չէ շարժել նրա սիրտը

դէպի այդ եկեղեցին:

Եթէ կար մի օր, երբ կարելի էր Խանգարած եկեղեցու շուրջը տօնական հագուստներով մարդիկ տեսնել, այդ Համբարձման տօնի նախընթաց չորեքշաբթի օրն էր, երբ Վաղարշապատի նորաստի հարսն ու աղջկունք դուրս էին գալիս Խանգարած եկեղեցին շրջապատող դարաւանդները՝ անթառամ ու ամբուլ կոչուած ծաղիկներ քաղել փնջելու: Բայց այդ օրն էլ ոչ մի բարեպաշտական տրտայատութիւն չէր լինում՝ դէպի եկեղեցու աւերակները: Այդ դրօսանքը ամենեւին կապ չունէր Խանգարած եկեղեցու հետ և դրօսանքի առիթով եղած խօսակցութեան միջոցին յեղյեղուում էին միայն «գնանք դուրը ծաղիկ քաղելու, գնացինք դուրը, դուրում ծաղիկ քաղեցինք» և այլն:

Բ.

Ճարտարապետութեան զարգացումն Հայաստանում է-
փի դարը:

Զուարթնոց եկեղեցին կառուցել է Է. դարում Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսը: Հաղարաւոր տարիներէ հետէ Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները լուռ վկաներ էին Ներսէս Գ. շինարար լինելուն: Ներսէս Գ. շատ եկեղեցիներ է կառուցել, բայց այդ բոլորից շէն է մնացել միայն Խորվիրապի վանքը. Դուինում նրա կառուցած Ս. Սարգիս եկեղեցու տեղն անգամ յայտնի չէ: Եթէ Ներսէս Գ. շինած բոլոր եկեղեցիներից ոչ մէկն էլ մնացած չլլինէր, Զուարթնոց եկեղեցու աւերակները բաւական էին նրան ընծայուած Շինող մականունը արդարացնելու: Զուարթնոց եկեղեցու աւերակների դիրքովները նախ քան պեղումները զարմացնում էին տեսնողներին. այժմ որ եկեղեցու ամբողջ յատակը բացուած է և մեր առաջն են հաստաբեւտ սների խարխսները, կողմնակի փոքր սների խարխսներն ու խոյակները և միջակ սների արծուեքանդակ խոյակները, մի խօսքով, եկեղեցու ներքին կազմը,—արդէն զարմանում ենք ու սքանչանում:

Է. դարը թէև մահմետականութեան զօրութեան և քրիս-

տոնեայ ժողովրդի տառապանքի և մարտիրոսութեան շրջան էր, բայց և քրիստոնէական տաճարների շինութեան և վերաշինութեան դար։ Արաբական հրոսակների հետ Հայաստան մտաւ և արաբական կամարների շինութեան հմտութիւնը, որ միախառնուելով բիւզանդական ճարտարապետութեան հետ՝ սկիզբը դրեց հայկական շինուածական ճարտարապետութեան։ Հայ իշխաններն ու հոգևորականները չէին կամենում իրարից յետ մնալ հոյակապ տաճարների կառուցման գործում։ Վեցերորդ դարի վերջին քառորդի կամ եօթներորդ դարի սկզբի ձեռակերտներից առաջինը պէտք է համարել Տիկոսի Ս. Երրորդութեան տաճարը արևմտեան Նիրակի արևմտեան սահմանի ծրի վերայ։

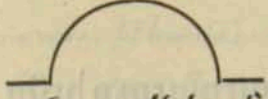
Հանդուցեալ Ալիշանը կարծում է, որ Տիկոսի տաճարը կառուցուել է Ե. դարի վերջերում՝ Յովհան Մանդակունու օրով։ Այս եկեղեցու պայտաձև կամարները Դերսիէ ճարտարապետը համարում է ոչ բիւզանդական, այլ հնդկական ոճ. որովհետև նրա կարծիքով եկեղեցու շինութեան ժամանակ արաբները դեռ չէին մտել Հայաստան։ Դերսիէ կարծում է, որ արաբները քրիստոնեաներից են փոխ առել այդ ոճը (Նիրակի երես 131—135)։ Տիկոսի արձանագրութեան անունները որքան և Ալիշանը կապում է Յովհան Մանդակունու ու նրա ժամանակի նշանաւոր անձինքների հետ, բայց մենք կարծում ենք, որ արձանագրութեան մէջ յիշուած Յովհան հայրապետը ոչ թէ Յովհան Մանդակունին, այլ Յովհան Բագարանցին, կամ ուղիղ ևս՝ Յովհան Բագրեւանդացին է, որ իբրև հակաթու Մովսէս ու Ռշտունի Աբրահամ կաթողիկոսների նստում էր Յունաց բաժնում։ Հ. Ալիշանի առաջ բերած արձանագրութեան մէջ կայ Մանան հաղարապետ, որի առիթով Ալիշանը ասում է, թէ անծանօթ է իրան Ե. դարում Մանան անուն։ Արձանագրութեան մէջ յիշուած են Ս. Սարգիս Ներսէհ և, եկեղեցու որպէս կառուցանող՝ Սահակ Կամսարական։ Ըստ Սերէոսի (գլ. չԶ.—ԺԶ) Ե. դարի սկզբին կային Մամակ Մամիկոնեան, Սարգիս և Վարադ—Ներսէհ Վահեւունիք, Սահակ Մամիկոնեան, Սահակ Արևնեաց, Եթէ ընդունենք Տիկոսի վանքը շինուած է. դարի սկզբում՝ այն

Ժամանակ նրա շինութեան արձանագրութեան մէջ պատմութեան անծանօթ Մանանը կարելի է փոխել Մամակ. Յովհաննէս Վաթուղիկոսն էլ՝ Յովհանն Բագրեւանդացի հակաթու Մովսէսի ու Աբրահամ Ռշտունու, Ս. Սարգիսը՝ համարել Սարգիս Վահեունի, որ իբրեւ ապստամբ ձեռքալուծելով յոյն զօրավար Հերակլից՝ գլխատուեց իւր հարադատ Վարադ-Ներսէսի հետ Կարնոյ քաղաքում: Գլխատուելու ժամանակ Վարադ-Ներսէսը ասում է. «Վիճակ արկցուք թէ զո՞ առաջի սպանեցին»: Սարգիսը պատասխանում. «Ես այր ծեր եմ և մեղաւոր. աղաչեմ՝ զքեզ զպարգևսդ այդ ինձ շնորհեցէք, թող զի փոքր մի հանգեայց և ոչ իսկ տեսից զմահ ձեր» (Սեբ. գլ. Է): Այսպիսի անձնուէր մարդ արժանի է սուրբ կոչուելու: Սա՞հակ Կամսարականը մնում է անյայտ:

Տիկոռից յետոյ է. դարի երկրորդ եկեղեցին է Մրենոյ կաթուղիկէն, որ, ըստ Այիշանի՝ կառուցել է Դաւիթ Սահաւունի իշխանապետը 613-4 թուին Փրկչի (Շիրակ երես 137): Սամուէլ Անեցի ասում է. «ՈՒԵ... Շինուած կաթուղիկէն Մրենոյ» (երես 78):

Է. դարի առաջին քառորդին Կոմիտաս կաթուղիկոսը վերաշինում է հիմքից Ս. Հռիփսիմէի տաճարը և Վաղարշապատի Կաթուղիկէի փայտածածքը փոխում է քարի, նորոգութիւն է անում և որմերում, որ թէև Ս. դարի երկրորդ կիսում Վարդանանց ժամանակով եղած աւերածութիւնից նորոգուել էր Վահան Մամիկոնեանի ձեռքով, (Վաղար Փարպ. 29) բայց դարձեալ նորոգութեան պէտք ունէր: Է. դարի երկրորդ քառորդին Եզր կաթուղիկոսը վերաշինում է Ս. Գայիանէի վանքը: Յետոյ՝ Ներսէս Գ. Շինող, ի միջի այլոց, շինում է և Առապարի կամ Զուարթնոց եկեղեցին: Է. դարի վերջին քառորդին Սահակ Զորափորեցու կաթուղիկոսութեան ժամանակ Գրիգոր Մամիկոնեանը կառուցանում է Արուծ աւանի եկեղեցին:

Է. դարի ընթացքում շինուած եկեղեցիքը մեծ են, վեհ և հոյակապ. քանդակներ համարեա չունին. տանիքի, լուսամուտների և դռների քիւերը շատ պարզ են, լուսամուտները պայտաձև կամարով են, հովանաւորուած

այս ձև քիւով. պատաշարի քարերը լա-
յրկուած չը լինելով՝ եզրներով էլ միմեանց չեն մածուցուած.
քարերի եզրները թեթեւ կերպով առնուած են (տաշուած),
այնպէս որ շարքերն իրարից ջոկնուում են նկատելի դժերով:
Գմբէթը, որով պսակաւորուում է տանիքը, բութ սրածայր է,
կարճ պարանոցով (Հռիփսիմի վանք) և շերտաւոր: Ներքին
կամարները թէև առանց սեթեւեթի, բայց վսեմ են: Այսպէս
ենք նկատել ընդհանրապէս Լ. դարի ճարտարապետութիւնը:
Այս բանը աչքի է ընկնում մանաւանդ դարի առաջին կէ-
տում շինուած եկեղեցիներում: Բացառութիւն են կազմում
Մրենի կաթուղիկէն՝ արեւմտեան դրան վերեւ ունեցած մարգ-
կային կերպարանքի բարձրաքանդակով, որ քստ մեզ յետոյ է
փորած, և Առապարի Զուարթնոց եկեղեցին՝ թուշուն, պտուղ
բոյս և այլն ներկայացնող քանդակներով:

Հետզհետէ եկեղեցական շինուածքները որքան նրբանում
այնքան և մանրանում են, դառնում են վայելուչ և գեղե-
ցիկ, բայց ոչ վեհ և խորհրդաւոր: Բազմանում են քանդակ-
ները և բազմադանութիւն ստանում. այս՝ Բաղրատունեաց
Ժամանակ. իսկ ԺԲ. դարում, Զաքարէ սպասալարի օրով, փոք-
րիկ տաճարների առաջ շինուում են մեծ և ընդարձակ դաւիթ-
ներ՝ մեծ մասամբ չորս միակտուր բարակ սիւնների վերայ
հանդչող լայն կամարներով: Տաճարներին աւելանում են մանր
մատուռներ և կցորդներ, որով գլխաւոր տաճարը կորցնում է
իւր անհատական վսեմութիւնը, խճողուելով իրան կից շինու-
թիւնների մէջ. այսպէս են Հոռոմոսի, Հաւիճայի, Հաղբա-
տու, Սանահնի, Բաղնայրի տաճարները: Մինչև ԺԳ. դարը
եկեղեցական շինուածքների մէջ իրանց ճարտարապետութեամբ
նշանաւոր են Անույ կաթուղիկէն, Սանահնոյ, Հաղբատի
և մանաւանդ Յովհաննավանքի տաճարները: Վերջինս, որ
Վաղարշապատից 25 վերստ հեռաւորութեան վերայ է գըր-
նուում և մինչ ԺԵ. դարը եղել է Ս. Էջմիածնի դպրատունը,
կործանուելու վերայ է:

Գ.

Զուարթնոց եկեղեցու մակարդակի նկարագրութիւնը, նրա աւերման հաւանական ժամանակը, եւ նմանօրինակ եկեղեցու կառուցումն Անիում:

Զուարթնոց եկեղեցին, ինչպէս ասացինք, է. դարում կառուցուած եկեղեցիներէց մէկն է. բայց, հակառակ այդ դարում կառուցուած եկեղեցիներէ պարզ կերտուածքի, հոծ է քանդակներով. այդ իսկ պատճառով մեր պատմիչներից կոչուել է «զարմացուցիչ տիեզերաց» և այլն: Զուարթնոց եկեղեցու յատակն ամբողջապէս բացուած է Մայր Աթոռիս միաբան բարձր. խաչի վրդ. Դադեանի ջանասիրութեան և նախանձելի հետաքրքրութեան շնորհիւ: Հ. խաչի վրդ պեղումն սկսեց 1900 թուի Յունիս ամսին և առաջ տարաւ մեծ յաջողութեամբ:

Բացուած յատակը ցոյց է տալիս, որ եկեղեցին եղել է բոլորշի՝ արեւելեան կողմում, սեղանի ետեւը, աւելացրած քառանկիւնի մի կցորդով, որ հաւանականօրէն աւանդատուն պէտք է եղած լինի, որովհետեւ սեղանի աջ և ձախ կողմերում անհնարին է եղել աւանդատներ շինել, ինչպէս յատուկ է Հայոց եկեղեցիներին՝ եկեղեցու բոլորակութեան պատճառով: Բեմը մի արշինից աւելի բարձր է և ունի երեք սանդուխ—երկուսը բեմի աջ և ձախ կողմերում և մէկն էլ բեմի առջևից:

Բեմի վերայ եղած քարակոյտներն ու կրպանդ բեկորները մաքրելիս՝ երեսց նրանց մէջ մի մողայիք խաչի մնացորդ: Սեղանի ետեւը կայ խաչաձև փորուած միակաուր քարից մի մեծ աւազան: Եկեղեցու հիւսիսային դրան բարաւորի տեղը դանուել է կոթողաձև մի սեպագիր արձանագրութիւն:

Եկեղեցին բաւական մեծ է և ընդարձակ: Այդ ընդարձակութեան վերայ կենտրոնը ծրում են դմբեթաբարձ հաստաբետ չորս մեծ սների խարխիսները. սոցա ետեւ կան չորս միջակ սների խարխիսներ էլ. միջակ սները պսակաւորուած են եղել այն մեծ, արծուեքանդակ միակաուր խոյակներով, որոնք աչքի են ընկնում իրանց խոր-

Հրդաւորութեամբ: Բացի այս սներից՝ կան տաւն և ութ փոքր սներ էլ միակտուր քաբից, խարիսխներով, գլանաձև բնով և խոյակներով: Այս փոքր սները սկսուելով բեմի մի թևից ու շրջան կազմելով՝ վերջանում են բեմի միւս թևի մօտ: Փոքր և միջակ սների վերայ հանգչել են երբեմն որմերից դէպի կենտրոն ձգուող կամարները, որոնք ապա աստիճանաբար բարձրանալով դադար են առել մեծ սների վերայ, այդ տեղ դադար են առել և մեծ սները միացնող միջին կամարները, կենտրոնում կազմելով մի օղակ, որի վերայ բաղմել է գմբէթը:

Սների դաւաւորութեան նայելով եկեղեցին կազմուած է եղել չորս հաստահեղոյս սների միջև՝ գմբէթի տակը, տարածուող միջնափայրից, ուր ժամերգութիւնն է կատարուել բեմի առաջ, և որմերի ու սների միջև եղած կիսաբոլոր դաւթից, ուր ժողովուրդն է կանգնել: Սների թիւը 26 է, չորսը մեծ, կամ ինչպէս Յովհաննէս պատմաբանն է ասում՝ հաստահեղոյս չորսը միջակ՝ մեծ սների ետևը, արծուքանդակի միակտուր կապտաւուն կարծրաքար խոյակով, և տաւն և ութ էլ փոքր, կապտաւուն կարծրաքար, առանց քանդակի, միակտուր խարսխով և նոյնպիսի բայց կողովաձև, հիւսկէն խոյակներով, որոնց ճակատին, բոլորակի մէջ, խաչաձև նշանակուած են շինողի անուան սկզբնատաւերը՝ յունարէն ու ռուսերի գրերով:

Բարձրաքանդակները, որոնցով զարդարուած է եղել եկեղեցին (տես Արարատ 1906 թ. Սոցսոսոս-Սեպտեմբեր, եր. 381) բազմաթիւ են և բազմազան, բայց չունին Բագրատունեաց ժամանակի եկեղեցիների քանդակների նրբութիւնն ու գեղեցկութիւնը: Զուարթնոց եկեղեցին ամենահին բոլորշի քանդակներով զրուադաւորուած և մի հատիկ բազմասիւն եկեղեցին է: Տեսնողներն ասում են, որ շինուած է Կ. Պոլսոյ Ս. Սովիայի հաւեոդութեամբ, բայց հայկական ճարտարապետութեան մէջ ինքնատիպ մի նմուշ է: Զուարթնոց եկեղեցուց մօտ քսան տարի առաջ Կոմիտասից վերաշինուած Ս. Հռիփսիմի տաճարը և վերանորոգուած Վաղարշապատի կաթուղիկէն (Ս. Էմիածինը) և մօտ 15 տարի առաջ եղբից

վերաշինուած Ս. Գայիանէի վանքը, ինչպէս ասացինք, քանդակներ չունին, լուսամուտներէ ու տանիքի քիւերն էլ շատ պարզ են: Աչքի առաջ ունենալով, որ Զուարթնոց եկեղեցին քանդակ ունեցող առաջին եկեղեցիներէց մէկն է, պէտք է դարմանալ՝ որ այդ առաջին քանդակներն ևս բաւական նրբութիւն ունին: Եկեղեցու յատակը և որմերը արշնաչափ բարձրութեամբ ներսի կողմից բացուած են, իսկ դրսի կողմից՝ ոչ բոլորովին, ուստի և չենք կարող որոշ մի բան ասել դրսի քանդակների մասին: Մեր նպատակն էլ չէր աւելի մանրամասնաբար նկարագրել այդ եկեղեցին. մեր պարտականութիւնն էք հաւելանցի կերպով պատկերացնել այն ընթերցողներին:

Եկեղեցու շինութեան և աւերման մասին պ. Կ. Կոստանեանը գրում է. «Մխիթար Ա. յրիվանեցին 641—690 թուականների մէջ է դնում նրա շինութիւնը, և թերեւս Սամուել Անեցուց տունելով՝ ասում է. «Շինողն Ներսէս շինէ զառապարի Ս. Գրիգորն, զգարմացուցիչն Երեմիայ, որ քակեցաւ ի տաճկաց» (Ս. Լուսաւորչի աջք. եր. 26): Բայց ճշտել, թէ երբ է փլուել ու կործանուել՝ դժուարին է:

Ը. դարի պատմիչ Ղևոնդը (հրատ. Կ. Եղեան, գլ. Է) նկարագրում է Ս. Գրիգորի միաբանների կոտորուելը՝ Արզլ — Մելիքի օրով (որ իշխում էր 685—705 թիւը), որովհետեւ նրա իշխանութեան 16-երորդ տարին Մահմետ զօրագլուխը եկաւ Հայաստան և երկու տարուց յետոյ էլ սկսեց իւր աւերմունքը Ս. Գրիգորում, այդ ուրեմն եղաւ 703 թուին: Ս. Գրիգորի աւերման համանման պատմութիւնը Ատեփան Ասողիկ Ժ—ԺԱ դարի պատմիչն էլ ասելով Ղևոնդից՝ աւանդում է (եր. 123): Սակայն այս աւերումը, եթէ Զուարթնոց եկեղեցու վերաբերութեամբ նկատենք, վերջնականը չէր: Նոյն պատմիչը իւր պատմութեան վերջընթերթէ գլխում Քաղաքագաշտի Ս. Գրիգորը արդէն աւերուած փլած և կործանուած է ներկայացնում:

Սամուել Անեցին գրում է. «210. Ս. Գրիգորի վանքն այրեցաւ: Եթէ Ս. Գրիգորի վանք համարենք Զուարթնոց եկեղեցին՝ ուրեմն աւերուել է այն այրուելով փրկչի 740 թուին. և յիրաւի բացուած յատակի քարերը ենթար-

կուած են երևում հրայրեցութեան:

Թէև հանդուցեալ Յովհաննէս եպիս. Շահխաթունեանը (Ստորագրութիւն կաթ. էջմիածնի հատ. Ս. եր. 289) առնելով Թովմա Արծրունուց՝ գրում է, որ Գէորգ Ս. կաթուղիկոս Աշտարակեցին թողնելով Գուինը՝ բնակութիւն հաստատեց Նոր—Բաղաբի (Վաղարշապատի) Ս. Գրիգորում, և Գէորգի հայրապետութիւնը ընկնում է ըստ Ասողիի 798—801 թուին, ըստ Շահխաթունեանի (եր. 189) 792—795, ըստ Սամուէլ Անեցւոյ 2ՂԲ=792—95, տակայն Թումայի աւանդածը չի կարելի անպայման ձիշտ համարել, որովհետև ոչ մի պատմիչ չի հաստատում նրա ասածը. մնում է ընդունել որ ըստ Սամուէլ Անեցւոյ 740 թուին եկեղեցին Զուարթնոց այրուել է, և բոլորովին անհարգաբնակ մնացել: Այսպէս դատելով՝ Զուարթնոց եկեղեցին շէն է մնացել միայն իւր հիմնարկութեան ժամանակից սկսած մինչև աւերումն 648—740 թ. շուրջ մի հարիւր տարի և Յովհաննէս պատմաբանի ժամանակ մօտ հարիւր յիսուն տարուայ աւերակ էր, որովհետև Յովհաննէսի կաթուղիկոսութիւնը ընկնում է 899—926 թիւը: Սա էլ Ղեոնդ պատմադրի աւանդած դէպքը Ս. Գրիգորի վանականների կոտորման մասին կրկնում է, բայց ուրիշ իշխանի և ուրիշ տեղի Ս. Գրիգորի անուամբ: Ըստ Յովհաննէս պատմադրի՝ այդ Ս. Գրիգորը գտնւում է Բագուան գիւղում, աւերող ոստիկանն էր Եղիա, աւերումն կամ կոտորածը տեղի է ունեցել Յովսէփ կաթուղիկոսի օրով 790 թուին, որ Հարուն—ալ—Խաշիդի ամիրապետութեան ժամանակին է ընկնում: Ի նկատի ունենալով՝ որ Բագուան գիւղում պատմութեան մէջ յայտնի Ս. Գրիգորիայ, որը յիշում են Ղազար Փարպեցին (ՀԶ.), Գարագաշեանը (Գննակ. պատմ. մասն Դ. եր. 250) և Սամուէլ Անեցին (ՈՂԹ. եր. 85), և վերջինս կրկնում է աւերումն Յովհաննէս պատմաբանի ձեռով, մինչ Յովհաննէս կաթուղիկոսը կրկնում է Ղեոնդի և Ասողիի ասածը, միայն ժամանակի աւերողի և տեղի փոփոխութեամբ, գործողութիւնը թողնելով նոյնը, —մենք հաւանական ենք կարծում, որ Բագուանի Ս. Գրիգորն է աւերածը և ոչ Զուարթնոց եկեղեցին, որ այրուել էր արդէն 740 թուին:

Առապարի եկեղեցու հիմնարկութիւնը նկարագրելիս՝ Սերէոսը անուանում է այն Զուարթնոց եկեղեցի. բայց յետին պատմիչները եկեղեցու հիմնարկութեան յիշատակի հետ կապուած տեսնելով Ս. Գրիգորի անունը, եկեղեցին պարզապէս Ս. Գրիգոր կոչեցին։ Առաջին անգամ Ղևնդ պատմիչն է այդ եկեղեցին Ս. Գրիգոր անուանում և այնուհետև Ս. Գրիգոր է ճանաչուած ապագայ պատմիչներից։

Արդէն փլուած Զուարթնոց եկեղեցու նմանօրինակը Ասողիկի ասելով (հրատ. Կ. Եղեաց 1885 թուին եր. 282. գլ. 101) Գաղիկ թաղաւորը շինում է Անիում փրկչի 1000 թուականին։ Ասողիկը (եր. 282. գլ. 101) Անիում շինուած եկեղեցին և նրա տեղը նկարագրում է ըստ այսմ. «Յայնմ ժամանակի յորում ընդ լրութեամբ ամն Ս. մարմնանալոյ... Տեառն մերոյ... Գաղիկ արքայ Հայոց խորհուրդ բարի ի յանձին կալեալ՝ զմեծաշէն եկեղեցին, որ ի Քաղաքուղաշտի, անուամբ սրբոյն Գրիգորի շինեալ, որ էր փլեալ եւ կործանեալ՝ կամեցաւ նոյնաձեւ չափով և յօրինուածով յարդարել ի քաղաքին Անույ, հիմնարկեալ ի կուսէ Ծաղկոցաձոր ձորոյն, ի բարձրաւանդակ տեղւոջն, տարփատենչ տեսողացն, մեծատաշ, վիմարդեան կոփածոյ վիմօք, մանուածոյ քանդակաւ յօրինեալ, լոյսանցոյց պատուհանօք, երբակի դրանց դրանդեօք, սքանչելատես տեսլեամբ դմբէթաւորեալ, գունակ գերամբարձ և երկնանման գնդին»։

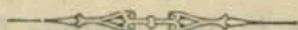
Անիում եղած բոլորակ եկեղեցիներն են՝ 1-ին Ծաղկոցաձորին մօտ Աբուղամբենց Ս. Գրիգորը, տեղի դիրքով նման Ասողիկի ասածին, բայց շինուածքով և շինութեան թուակաւնով՝ անհամապատասխան, որովհետև այս եկեղեցին չունի միջին սներ, և գմբէթը հաստատուած է վեց որմնասներ ի վերայ, շատ փոքր է և, Ալիշանի առաջ բերած արձանագրութեամբ (Նիրակ եր. 51—54), շինուած է Հայոց ՆԶԹ, ուրեմն և Փրկչի 1040 թուականին։ 2-րդ Փրկչի եկեղեցին, համեմատաբար մեծ Աբուղամբենց եկեղեցուց, բայց Ծաղկոցաձորի ձորաբաշին չէ, չունի միջին սներ. գմբէթը հաստատուած է ութ որմնասների վերայ, ունի եօթն պայտաձեւ և մի հատ էլ, արևմտեան կողմը, քառակուսի խորշ։ Այս

եկեղեցին շինուած է Հայոց ՆՁԵ. և Փրկչի 1036 թուին, փոքրկութեամբ և շինութեան թուականով անհամապատասխան Զուարթնոց եկեղեցուն և տեղադրութեամբ անհամապատասխան Ասողկի նկարագրութեանը: Շիրակում՝ մեր տեսած բոլորակ եկեղեցիների կարգում, իւր գեղեցիկութեամբ և նրբաշակ շինութեամբ ուշագրաւ է Խժկօնքի (Բէշքիլիսա) Ս. Սարգիս եկեղեցին: Անիից 20 վերստաչափ հեռի՝ գէպի արեւմուտք: Այս եկեղեցին շինել է Վեստ Սարգիս Հայոց՝ ՆՁԲ. ուրեմն և Փրկչի 1033 թուականին: Կրկնում ենք, այս եկեղեցիներից ոչ մէկն էլ Զուարթնոց եկեղեցու մեծութիւնը չունենանով՝ կարող են միայն նրա մանրադիրը համարուել: Իսկ շինութեան թուականով ու տեղադրութեամբ ամենեւին չեն համապատասխանում Ասողկի նկարագրածին: Դրանց շինուելը ամենաքիչը 33 տարով ուշ է որոշուած թուականից: Զուարթնոց եկեղեցուն մեծութեան և գեղեցիկութեան կողմից նման կարող է կոչուել միայն Անեոյ Կաթուղիկէն, տեղադրութեամբ էլ, եթէ Ասողկի «հիմնարկեալ ի կուսէ Մաղկոցակոր ձորոյն» անձուկ մտքով չընդունենք, համապատասխան է. համապատասխան է ըստ Ալիշանի և շինութեան թուականով, միայն ճարտարապետութեամբ և ձևովն տարբեր: Դրովհետեւ Կաթուղիկէն քառանկիւնի է և իւր քանդակների ու շինուածքի համաչափութեամբ ու նրբութեամբ իւր ժամանակի հրաշակերտ: Կաթուղիկէն սկսել էր Սմբատ 980, և աւարտել է Գագիկ թագաւորի կին Կատրամիդէ թագուհին 1001 թուին (Շիրակ եր. 64—73). սակայն շինութեան արձանագրութեան թուականն (Շիրակ եր. 71) ու Սամուէլ Անեցին Կաթուղիկէի աւարտումն զնում են 1010—11 թուականին: Այսպիսով խնդիրը չի լուծւում, թէ Անեոյ այժմ կանգուն մնացած եկեղեցիներից ո՞րն է Զուարթնոց եկեղեցու ձևով շինուել: Սամուէլ Անեցին առնելով Ասողկից՝ գրում է. «Սուրբ Գրիգորն գերահռչակ՝ զոր նախ սկիզբն առնու ի շինել թագաւորն Գագիկ ի յԱնի, ի վերայ Մաղկոցաձորոյն վայրօք՝ գաղափար առեալ զլուսազարդ զհրաշալի սուրբ Գրիգորն զշինեալն ի Ներսիսէ հայրապետէ, և կատարեաց զատուածակերտ փարախն բանաւոր հօտին Քրիստոսի ի Ռ. ամի

մարմնանալոյ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (եր. 104): Որովհետև արդէն հաւաստիք կայ, որ կաթողիկէն էլ չէ Զուարթնոց եկեղեցու ձևով շինուածը, ուրեմն պէտք է ենթադրել՝ որ այն հիմնովին տապալուել է, և այժմ հետքն անգամ չըկայ:

6. Եպիսկոպոս.

(Կը շարունակուի)

ԲԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍԸ.

Ա.

ՄՏՔԻ ԸՆԹԱՅԲԸ.

Հոգեկան մի քանի յատկութիւններ կան, որոնք ահա գին դեր են կատարում մանկական հասակում՝ հիմք դնելով ապագայի համար մտքերի գործունէութեան, կապակցութեան և կանոնաւոր արտայայտութեան: Եթէ յիշարաւի անուրանալի է, որ մանուկն իւր առաջին 6—7 տարիներում աւելի շատ բառերի պաշար է ժողովում, քան մնացած ամբողջ կեանքի ընթացքում՝ նշանակում է այդ հասակում նա ունի անգնահատելի հոգեկան յատկութիւններ, մի թանկագին գանձ, որ դժբաղդաբար նոյն ուժով ու զօրութեամբ չի գործում յետագայ տարիներում: Մանկան այդ անգնահատելի յատկութիւններն են նորա վառ երևակայութիւնը, սուր դիտելու ընդունակութիւնը, յիշողութիւնն ու աշխուժութիւնը: Իւրաքանչիւր հոգեբան—մանկավարժ լաւ ըմբռնելով մանկան հոգու այս գլխաւոր յատկութիւններն՝ ըստ այնմ էլ որոշում է, թէ ո՞ր հասակում և ո՞ր տարիներում հասկանալի կը լինին մանկան այս կամ այն մտքերն ու գաղափարները, և այդ գիտակցութեան